

**А. Шаңбаева^{1*}, Ж. Қаңтарбаева¹,
Қ. Бағашаров², John Mahoney³**

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²СДУ университеті, Қаскелең, Қазақстан

³Kansas State University, Manhattan, USA

*e-mail: shabayal23@mail.ru

МЕДРЕСЕЛЕРДІҢ ДАМУ ЭВОЛЮЦИЯСЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ МЕДРЕСЕЛЕР

Бұл мақалада VII ғасырда қалыптасқан мұсылмандық білім беру дәстүрінің шынайы көрінісі болған медреселердің тарихи эволюциясы мен олардың Қазақстан аумағындағы діни-мәдени рөлдері талданады. Авторлар медреселердің қазіргі заманғы білім беру жүйесіндегі ықпалы мен олардың дәстүрлі және заманауи білім беру арасындағы байланыстырушы рөлін қарастырады. Зерттеу мақсаты – медреселердің пайда болу алғышарттарын, ортағасырлық ислам қоғамына қосқан ғылыми-мәдени үлесін және тәуелсіздік кезеңінен бергі институционалдық трансформациясын кешенді түрде сипаттау арқылы олардың қазіргі діни-қоғамдық маңызын айқындау. Әдіснамалық тұрғыдан тарихи-салыстырмалы талдау, контент-талдау және архивтік деректерді интерпретациялау әдістері пайдаланылды. Нәтижелер медреселердің қазақ жерінде қалыптасқан кезеңдеріне, құрылымдық ерекшеліктеріне және оқу мазмұнына жүйелі шолу жасап, олардың рухани және мәдени өмірді түрлендірудегі ықпалын ашады; оңтүстік өңірлердегі таралу қарқыны мен ұлттық зиялыларды қалыптастырудағы үлесі нақты мысалдармен дәлелденді. Тәуелсіздік жылдарында Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының қолдауымен медреселердің қайта жандануы, колледж мәртебесіне ие болуы және заманауи білім стандарттарын енгізуі олардың дәстүр мен инновацияны ұштастыратын ықпалдастырушы институтқа айналғанын көрсетеді. Зерттеу қорытындылары исламтану, дінтану, тарих, педагогика және мәдениеттану салаларындағы ғылыми ізденістер аясын кеңейтеді әрі діни білім беру саясатын жетілдіруге практикалық бағдар ұсынады.

Түйін сөздер: дін, ислам, тарих, медресе, діни сауат ашу

A. Shanbayeva^{1*}, Zh. Kantarbayeva¹, K. Bagasharov², Джон Махони³

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²SDU University, Kaskelen, Kazakhstan

³Канзас мемлекеттік университеті, Манхэттен, АҚШ

*e-mail: shabayal23@mail.ru

The Evolution of Madrasah Development and Madrasahs in the Kazakh Steppe

This article examines the historical evolution of madrasahs – authentic embodiments of the Muslim educational tradition that emerged in the 7th century – and their religio-cultural roles on the territory of Kazakhstan. The authors examine the influence of madrasahs on the modern education system and their role in bridging traditional and contemporary learning. The study aims to clarify their contemporary religious and social significance by comprehensively describing the prerequisites for their appearance, their scientific and cultural contributions to medieval Islamic society, and their institutional transformation since independence. Methodologically, the research employs historical-comparative analysis, content analysis, and interpretation of archival sources. The findings provide a systematic overview of the stages at which Kazakhstani madrasahs developed their structural features, and curricular content, revealing their influence on the transformation of spiritual and cultural life; concrete examples demonstrate their rapid expansion in the south of the country and their contribution to the formation of the national intelligentsia. In the independence period, the revival of madrasahs with the support of the Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan, their elevation to college status, and the introduction of modern educational standards illustrate their role as integrating institutions that fuse tradition with innovation. The results expand the scope of research in Islamic studies, religious study, history, pedagogy, and cultural studies and offer practical guidance for improving religious-education policy.

Keywords: Religion, Islam, History, Madrasah, Religious Education

А. Шаңбаева^{1*}, Ж. Кантарбаева¹, К. Бағашаров², Джон Махони³

¹ Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

² Университет СДУ, Каскелен, Казахстан

³ Канзасский государственный университет, Манхэттен, США

*e-mail: shabaya123@mail.ru

Эволюция развития медресе и медресе в казахской степи

В статье анализируется историческая эволюция медресе – подлинного проявления мусульманской образовательной традиции, сформировавшейся в VII веке, – и их религиозно-культурная роль на территории Казахстана. Авторы рассматривают влияние медресе на современную систему образования и их роль в соединении традиционного и современного обучения. Цель исследования – выявить современную религиозно-общественную значимость медресе путём всестороннего описания предпосылок их появления, научно-культурного вклада в средневековое исламское общество и институциональной трансформации в постсоветский период. Методологически использованы историко-сравнительный анализ, контент-анализ и интерпретация архивных источников. Результаты дают системное представление об этапах формирования казахстанских медресе, их структурных особенностях и учебном содержании, раскрывая влияние на преобразование духовной и культурной жизни; конкретные примеры демонстрируют динамику распространения на юге страны и вклад в формирование национальной интеллигенции. В годы независимости возрождение медресе при поддержке Духовного управления мусульман Казахстана, присвоение им статуса колледжей и внедрение современных образовательных стандартов подтверждают их роль интеграционных институтов, объединяющих традицию и инновацию. Выводы расширяют исследовательское поле исламоведения, религиоведения, истории, педагогики и культурологии и предлагают практические ориентиры для совершенствования политики религиозного образования.

Ключевые слова: религия, ислам, история, медресе, религиозное образование

Кіріспе

Медреселер ислам әлемінің маңызды білім беру мекемелері болып саналады, олардың тарихы мен дамуы ғасырлар бойы мұсылман қоғамдарының мәдени және рухани өмірімен тығыз байланысты. Орта ғасырларда медреселер ислам ғылымы мен мәдениетінің орталығы ретінде қызмет етіп, діни және зайырлы білім берудің негізін қалады. Олардың рөлі тек діни біліммен шектелмей, философия, математика, астрономия, медицина сияқты ғылым салаларын да қамтыды. Бұл мекемелер мұсылман әлеміндегі білім беру үрдісін қалыптастырып, оның интеллектуалдық және рухани дамуына елеулі ықпал етті. Қазақ жеріндегі медреселердің дамуының өзіндік ерекшеліктері бар. Қазақ даласында медреселер тек діни білім ордалары емес, сонымен қатар ұлттың рухани, мәдени және әлеуметтік өмірінің ажырамас бөлігі ретінде қалыптасты. Олардың қазақ қоғамындағы рөлі, сол замандағы саяси және мәдени жағдайларға байланысты дамыды. Медреселердің білім беру жүйесі исламдық білімді қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымымен байланыстыра отырып, қазақ қоғамының рухани байлығын арттыруға үлкен үлес қосты. Бұл мақалада

медреселердің эволюциясы, олардың қазақ жерінде қалыптасу және даму жолдары, сонымен қатар олардың рухани және мәдени маңызы жан-жақты қарастырылады. Медреселердің білім беру жүйесіндегі тарихи рөлін зерттеу қазіргі заманғы білім беру жүйесіндегі олардың орны мен ықпалын түсінуге мүмкіндік береді. Медреселер ислам мәдениеті мен білім беру жүйесінің ажырамас бөлігі ретінде ғасырлар бойы мұсылман қауымдарына рухани, әлеуметтік және интеллектуалдық бағыт-бағдар берген маңызды мекемелер болып табылады. Қазақ жеріндегі медреселердің тарихи рөлі мен олардың исламдық білім беру жүйесіне қосқан үлесі терең зерттеуді қажет етеді. Кеңес дәуірінде діни білім берудің қысымға ұшырауы мен медреселердің қызметінің тоқтатылуы қазақ халқының рухани мәдениетіне әсер етті. Тәуелсіздік жылдарында Қазақстанда діни білім берудің жаңғыруы мен ислам мәдениетіне қайта оралу үрдісі байқалады, бұл медреселердің қазіргі қоғамдағы рөлін қайта қарауға мүмкіндік береді. Сондықтан медреселердің даму тарихын, олардың қазақ қоғамындағы орны мен ықпалын зерттеу бүгінгі күні аса өзекті тақырып болып табылады.

Бұл зерттеу діни және зайырлы білім беру арасындағы байланыстарды түсінуге, сондай-ақ Қазақстанның мәдени және рухани мұрасын сақтауға ықпал етеді. Мақаланың мақсаты – медреселердің исламдық білім беру жүйесіндегі тарихи эволюциясын зерттей отырып, қазақ жеріндегі медреселердің қалыптасуы мен дамуын, олардың білім беру жүйесіндегі орны мен маңызын айқындау. Сонымен қатар, медреселердің қазақ халқының рухани, мәдени және әлеуметтік өміріне қосқан үлесін талдау арқылы олардың тарихи миссиясын түсіндіру. Міндеттері: медреселердің пайда болу тарихын және олардың исламдық білім беру жүйесіндегі орны мен рөлін зерттеу. Қазақ жеріндегі медреселердің қалыптасу кезеңдері мен олардың ерекшеліктерін анықтау. Медреселердің қазақ халқының рухани және мәдени өміріндегі маңызын талдау. Кеңес дәуірінде жұмыс істеген медреселердің қызметінің тоқтатылуы және оның салдарын зерттеу. Тәуелсіз Қазақстандағы медреселердің қайта жандану үрдістерін және қазіргі білім беру жүйесіндегі рөлін қарастыру.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Бұл зерттеуде медреселердің даму эволюциясы мен қазақ жеріндегі медреселердің рөлі мен маңызын талдау үшін бірнеше ғылыми әдістер қолданылды. Медреселердің пайда болуынан бастап қазіргі уақытқа дейінгі дамуын кезең-кезеңмен зерттеу үшін тарихи әдіс қолданылды. Бұл әдіс арқылы медреселердің әр кезеңдегі білім беру жүйесіне, исламдық ғылым мен мәдениетке ықпалы қарастырылып, қазақ жеріндегі медреселердің қалыптасу ерекшеліктері тарихи контекстте талданады. Жүйелік талдау әдісі медреселердің білім беру жүйесіндегі орнын жүйелі түрде қарастыру үшін қолданылды. Медреселердің ішкі құрылымын, оқыту бағдарламаларын, мұсылман қоғамына ықпалын жүйелі түрде талдау арқылы олардың білім беру жүйесіндегі орны анықталды. Медреселердің даму тарихымен қатар олардың ішкі құрылымы мен мазмұнына салыстырмалы талдау жасалынды. Медреселер туралы жазылған тарихи деректер мен әдебиеттерге, мұрағаттық құжаттарға, исламдық білім беру жүйесі бойынша жазылған еңбектерге контент талдау жүргізілді. Бұл әдіс арқылы медреселердің мазмұны, білім беру әдістері мен оқыту бағдарламалары зерттелді.

Зерттеу барысында жоғарыда аталған әдістердің жиынтығы медреселердің тарихи және заманауи рөлін кешенді түрде қарастырып, олардың қазақ қоғамына ықпалы мен білім беру жүйесіндегі орнын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Нәтижелері және талқылама

«Медресе» сөзі араб тіліндегі «дәріс» сөзінен шыққан. Дәріс (түбірі дираса) «оқу, түсіну, ұғыну, бір мәтінді үйрену, жаттау үшін қайталау» деген мағыналарды білдіреді. Ал, медресе сөзі «дәріс оқылатын жер» деген мәнде, «мәдәріс» араб тіліндегі оның көпше түрі. XIII ғасырдағы белгілі араб тарихшысы, хадис, тәпсір ғалымы, әдебиетші Иззатдин Ибнул-Әсирдің пікірінше, бұл сөз Семит тілдеріне ортақ, мәселен, иудей ұлты Тәуратты оқытатын орындарды «Бәйтул-мидрас» деп атаған. Дегенмен ислам тарихында алғашқыда дәріс оқытылған орындар медресе деп аталмаған. Мұхаммед пайғамбар кезінде Мәдинада Құран үйретілетін қандайда бір сахабаның үйі «Дарул-құрра» делінетін. XIX ғасырда өмір сүрген Мароккалық хадисші, фикһ ғалымы, әдебиетші, тарихшы Әбулхай Мухаммад Каттани осы «Дарул-құрра» кейіннен медреселерге негіз қалағанын айтқан (Bozkurt, 2013: 324). Дегенмен пайғамбар бастап тұрғызған Мәсжид-Нәбәуи мен соған жапсарлас салынған Суффа сахабалары ілім үйренетін орындарды да медреселерге негіз қалады деуге болады. Суффа кейде Зулла (көлеңкелік) деген атаумен де деректерде кездеседі (Hamidullah, 1980: 828). Медреселер салынғанға дейін дәріс алқалары, мешіттерге жақын ғалымдардың үйлері, кітап сататын дүкен, т.с.с. орындар пайдаланылған. Медресе секілді мекемелер қатарында ханака, текке мен емханалар да аталған. Бұлардан бөлек, сопылық қауымдастықтар да білім беруде өзіндік рөлін сақтап қалды. Ислам дінінде мешіт тек құлшылық орны ғана емес, білім үйрететін ғимарат ретінде де қолданыста болған. Мешіт ішінде ұстаз бір бұрышта шәкірттерін маңайына жинап алып, дәріс беретін. Алқа деп аталатын осы оқу түрін хадистер хазірет Мұхаммед пайғамбарға дейін жеткізеді. Алғашқы уақыттарда мешіттерде берілетін білімге қызығушылардың көбейгені, алқалар санының артуы, заман талабының өзгеруі, ілімнің салалануы, кейбір саланың арнайы жеке орынды қажет етуі секілді себептермен медреселер салуға жол ашылды. Осы себепті медреседе білім беру мешіттердегі білім беруден кейінгі

уақыттарда пайда болғанын айта аламыз. Дегенмен мешіттерге қарағанда медреселердегі білім анағұрлым жүйелі, ретті берілетін. Н. Бозкурт алғашқы медреселердің қашан салынғаны туралы түрлі көзқарастарды талдайды. Мәселен, Джорджи Зейдан кейбір Батыстық зерттеушілердің медреселер тарихын Аббасилер халифасы Мамунның Хорасанды билеуі кезеңімен байланыстыратынын, алайда, бұл мәліметтер исламдағы тарихи деректермен сәйкеспейтінін айтқан. Ғылыми зерттеулер орталығы ретінде Бәйтул-хикманы (даналық ордасы) (830 ж.) дамытқан халифа Хорасанды билеген жылдарында бәлкім медресе тұрғызуға бастама көтерген болуы мүмкін. Ливан-америка профессоры, Принстон, Гарвард университеттерінің ғалымы, араб және таяушығыс тарихы, ислам бойынша зерттеулерімен танылған Philip K. Hitti Бәйтул-хикма туралы былай дейді: «Жоғары білім беру саласында исламдағы алғашқы әйгілі мекемені халифа Мамун бас қалада салғызған. Аудармалар да жасалған бұл орталық әрі академия, әрі бұқараға ашық кітапхана ретінде де міндет атқарған. Осыған қарасты обсерватория да жұмыс істеген» (Hitti, 1980: 630). Медреседе сабақ беруші мүдәрріс деп аталды. Медреселерде көбіне бір мүдәрріс болып, сол кісі әрі ілім үйретіп, әрі басшылық істерін де жүргізетін. Үлкен медреселерде ғана бірнеше мүдәрріс кездесетін. Мүдәррістің көмекшісі муид деп аталды. Ол көмекші шәкірттер арасынан таңдалатын. Міндеті алғашқы деңгейдегі шәкірттерге қарау болатын. «Медреселер мен зауиялар Түркістан мен Хорасанда ислам дінінің түркі халықтары арасында кең тарауында үлкен рөл атқарған» (Bozkurt, 2013: 324). Дегенмен дереккөздерде медресе ретінде білінген алғашқы орын факих әрі мухаддис Әбубәкір Ахмед ибн Исхак Сыбғи (қ.ж. 954) Нишапурда салған – Дарус-сунна. Ірі хадис ғалымдары жиналып бас қосатын осы Дарус-суннада мың шақты шәкіртке дәріс өгілетін. Медресеге қарайтын бір уақып құрылған. Исхак Сыбғи осы медресе мен уақып ісін жүргізуді өзінен кейін шәкірті Хаким Нисабуриға тапсырған. Осы оқу орнына қатысты шәкірттер тұратын жеке ғимараттың болып-болмағаны туралы мәлімет кездеспейді. Одан бөлек, Ибн Хиббан да (қ.ж. 965) Ауғаньстанның қазіргі Лашкаргах (көне атауы Бұшт) қаласында жан-жақтан келетін шәкірттерге арнап кітапханасы бар медресе тұрғызған. XIV ғасырда өмір сүрген сириялық әйгілі тәпсірші, факих

ғалым, тарихшы Ибн Касир Буайхи билеушілерінің бірі Бахауддаула заманында уәзірлік міндетті бірнеше рет атқарған Әбунасыр Сабур ибн Ардаширдың Бағдат қаласының батыс тұсында Кәрһта тұрғызған Дарул-илм факихтарына (ислам заңгерлері) арналған алғашқы медресе болғанын айтқан. Иесі алғашында жеке үй ретінде сатып алғанмен кейіннен медресеге берген. Ибн Кәсир бұл ғимараттың Низамия медреселерінен әлдеқайда ерте кезде салынғанын білдірген (Bozkurt, 2013: 324). Низамияға дейінгі медреселер тарихына қарасақ, Әбулхусайын Мұхаммед ибн Абдуллаһ ибнул Ләббан (қ.ж. 1011) Харземшахтардан қаржылай көмек алып, өзі үшін Бағдаттан Хорезм аймағынан келетін ғалымдар да зиярат ететін бір медресе салдырған. «Медреселерді көбіне ел билеушілері не дәулетті кісілер бір ғалымның дәріс беруі үшін салдыратын» (Bozkurt, 2013: 324). Айталық, Нишапурда Ибн Фурак үшін тұратын үйі мен медресе арнайы салынған. Дәулетті ғалымдардың өздері салдырған медреселері де болған. Соның айғағы ретінде «Тахзибул-әсрар» атты еңбектің авторы Харгуши өз жеке табысымен бір медресе, кітапхана және бір емхана салдырған. Әбуисхак Исфарайниге арнап та Нишапурда Низамияға дейін бір медресе салынған. Нишапурдағы Байхақия мен Сағдия медреселерін де осы қатарға жатқызуға болады. Қарахан билеушісі Ибраһим Тамғаш хан 1066-жылы Самарқандта бір медресе салдырып, оны қаржылай демейтін бір уақып та құрған. Осы деректерге қарасақ, Бағдат қаласындағы Низамия медресесіне дейін де Нишабурдан бастап шығыс мұсылман елдерінде отыздан астам медреселер жұмыс істегенін көреміз. Ал Мәру, Герат, Бәлх, Басра, Исфahan, Амул, Мосул, Жизра, Рәй секілді қалаларда кең тараған Низамия медреселерінің ең әйгілісі 1067-жылы Бағдатта ашылған. «Низамия медреселері білім алу ақысыз, жағдайы нашар шәкірттерге шәкіртақы берілетін, ұстаздар мен шәкірттер тұратын жеке бөлмелер қарастырылған жағдайларымен исламның алғашқы университеттері еді» (Hitti, 1980: 630). Осы жерде медресе салынуының бастау алу мерзімін дәл нақтылау қиынға соғады. Дегенмен Ислам дініндегі сауат ашу тарихын зерттеген А. Челебидің пікірінше, бар керек-жарағымен ең алғаш толыққанды медресе тұрғызған кісі Имамдуддин әл-Исфahanи Низамул-Мулк болып табылады. Оған дейінгілерді «медресе» деп атауға келсек, олар

ұзаққа бармаған, ислам тарихында қуатты із қалдыра алмаған, шектеулі әрі үстірт әрекеттердің нәтижесіндегі мекемелер» (Ahmed, 1983: 367). XI ғ. Селжүк билеушісі әйгілі Низамулмулктен кейін медресе салуға көп көңіл бөлгендердің бірі – Шам билеушісі Нуреддин Зенги (қ.ж. 1181). Кейіннен Қудус пен Мысырда алғаш медреселер салдыру Салахаддин Әйюбимен (қ.ж. 1193) жалғасқан. Ол Мысырда салған медреселердің ең маңыздысы «әс-Салахия». Одан бөлек, Каир, Александрия, Қудус, және т.б. қалаларда медреселер салдырған (Zeydan, 1329: 300). Османдықтарға дейінгі медреселердің құрылу тарихын қарастырған М. Хызлы медреселердің салынуына мына факторлардың ықпал еткенін алға тартады: «Низамулмулкке алғаш рет ресми түрде медресе салудың бірден бір себебі сол уақытта күшейіп кеткен Батини үгіт пен Мысырлық Фатимиттердің бүлігінің алдын алу еді. Осылай қорғанған әхлі сүннет ғалымдары мен сопылары исламның және Селжүк мемлекетінің қорғанысын күшейтті. Медреселер салынуының екінші бір факторы оқу, үйрету жұмыстары үшін мешіттердің аздық етуі болды. Себебі ілім алуға ынталы шәкірттердің санының ұдайы артуы, дәріс бағдарламаларының кеңеюі, саны артып бара жатқан исламдық білімдерді жүйелі түрде беру оқу ісінде мешіттердің медреселерге өтуін мәжбүрлі етті. Әсіресе, кәлам т.с.с. ілім салаларының оқу бағдарламалары диалог, өзара пікір-таласқа негізделгендіктен, бұндай оқыту түрі мешіттердегі тыныштық пен үнсіздікті бұзатын. Осы себепті оқу ағарту ісі мешіттерден бөлек арнайы орындарда қолға алына бастады. Бірақ мешіттер бәрібір оқу, білім орталықтары ретіндегі рөлін сақтап қалды. Қазір жиі аталатын өз-Өзхар мешіт-мектеп ретінде қызметін бастап, кейіннен университет ретінде танымал болған» (Çetin, 1999: 276). XII ғасырдың соңына қарай

медреселер Дамаск, Бағдат, Мосул, басқа да мұсылман қалаларының көпшілігінде өркендеді. Байқағанымыздай, медреселер тарихы кең тараған ислам мәдениетімен қатар Омаядтар, Аббасидтер, Андалусия, Селжүк, Османдықтар және Қарахандықтармен тізбектесе бірнеше ғасырларға жалғасқан үрдіс барысында қалыптасып, кең жайыла түсті. Бір айта кетерлігі, Селжүк кезінде әйел кісілер де білім мекемелерін ашқан. Айталық, Чағры бейдің жары Арслан хатун Бағдат пен басқа аймақтарда көптеген қайырымдылық мекемелері мен медреселер салғаны белгілі. Түркан хатун Бағдатта болған жылдарында өз атымен аталатын бір медресе салдырған. Бұл ғимарат Селжүктер заманында Ханафилар үшін тұрғызылған үшінші медресеге жатады. Селжүк әйелдерінен Исмат хатун да Бағдатта бір медресе салдырған (Çetin, 1999: 189). Селжүктерден тараған мемлекеттерде де ғылыми ізденістер тоқтамады, медреселер салу жалғасқан. Мәселен, Кирман селжүктарында Мелик I Тұран шах Кирманда бір медресе тұрғынған. Ізбасары Мелик I Аслан шах Кирман қалаларында медреселер салдырған. Әйелі Зейтун хатун Кирманда бір медресе салдырған. Мелик I Мұхаммед Бердесир, Бем, Жируфт қалаларында медреселер тұрғызған. Сол жерде пән ғылымдарына қатысты бес мың кітап болған, бәрі де уақыпқа тән еді. Селжүктың алдыңғықатарлы тұлғаларының бірі Муайидуддин Рейхан Кирман да медресе салдырған (Çetin, 1999: 190). Профессор М. Хызлы Селжүктерден кейін Османлы жағрапиясында ең алғашқы медресе XIV ғасырдың алғашқы жартысында 731/1330-31-де Изникте салынғанын айтады. Ол сонымен қатар Османлы медреселерінде оқытылған дәрістер мен кітаптардың тізімін де келтірген:

1-кесте – Медресе деңгейлері

Медресенің деңгейлері	Дәрістердің аты	Оқытылған кітаптар
Йирмили	Кәлам Фикһ Бәлағат	Хашия-и тәжрид Шарх-и фараиз Мутаууал
Отузлу	Бәлағат Фикһ Кәлам Хадис	Шарх-и мифтах Тәнких, Таузих Хашия-и тәжрид Мәсабих

Медресенің деңгейлері	Дәрістердің аты	Оқытылған кітаптар
Кырклы	Бөлағат Фикһ Хадис Фикһ усулу	Мифтахул-улум Садруш-шария, Мөшарик Мәсабих (Бөғауи) Таузих (Тафтазани)
Еллили хариж	Фикһ Хадис Көлам	Хидая Мәсабих Шарх-и мәуақыф
Еллили дахил	Фикһ Хадис Тәпсір Фикһ усулу	Хидая Бұхари Көшшаф, Бөйзауи Тәлуих
Сахн-ы семан	Фикһ Хадис Тәпсір Фикһ усулу	Хидая Бұхари Көшшаф, Бөйзауи Тәлуих, Шарх-и Адуд
Алтмышшылы	Фикһ Хадис Көлам Тәпсір Фикһ усулу	Хидая, Шарх-ы фараиз Бұхари Шарх-ы мәуақиф Көшшаф Тәлуих

Кестеде түрлі Османлы медреселерінде қандай дәрістер мен кітаптар оқытылғаны берілумен қатар оқу барысында шәкірттер бұл кітаптармен шектелмегені де белгілі. Мәселен, «Йирмили» медреседе «Бөлағат», «Көлам» мен «Фикһ» деген атпен үш негізгі дәрісті және соған қатысты кітаптардың оқылғаны байқалуда. Дегенмен осы және деңгейі одан жоғарғы медреселерде дәрістердің және кітаптарды түсінуді жеңілдету үшін оқушының әуелі кейбір негізгі грамматика мен логика (мантик) дәрістерін оқыған болуы қажет. Бұл дәрістерде арабша грамматиканың «сарф» бөлімінде Әмсила, Бина, Максуд, Иззи мен Мөрах, ал «нахив» бөлігінде Ауамил, Изхар мен Кафия, логика дәрісінде Шархы Шамсия, Шархы Тәуали, Шархы Мөтали, Шархы Исагожи, фикһ усулы дәрісінде Тәлуих кітаптары толықтай не оның бір бөлігі оқылуы талап етілген (Hizli, 2008: 31). Алғашқы кезеңге тән медреселерде Сәйид Шариф Жүржани, Тафтазани, Ибн Хажиб секілді белгілі ғалымдардың еңбектері мен соларға жазылған түсіндірмелерге көбірек оқылған кітаптар арасында байқалған. Кезінде медреселерге дейінгі уақытта ислам әлемінде ғалымдар шәкірттерге қандай тақырыптар үйретілуі тиістігі турасында көп пікірталастар өткізетін. Әл-Кабуси, Ибн Мискауайх, Фараби мен Ибн Сина секілді бірқатар ірі ойшылдар білім негіздерін жүйелеп, үйретілетін тақырыптарды

маңызыан қарай реттеген. Ибн Халдун, Ғазали секілді ойшылдар осындай білімдерді классификациялаумен де шұғылданған. Осындай жүйелеу кездерінде діни ілімдер негізге алынып, соған септесетін өзге білімде үйретілуі қажеттігіне кеңес берілген (Hizli, 2008: 40). Қарахандықтар мұсылман елі ретінде өздерімен дәуірлес Аббаси мемлекетіндегі бар медреселерді үлгі ретінде алды. Бұл білім ошақтары аз уақытта-ақ аумаққа кең тарады. Самарқанд, Бұхара, Ташкент, Баласағұн, Жаркент (Яркент), Қашғар секілді қалаларда медреселер ашылды. Қарахандықтардың білімге көңіл бөлуі, ғалымдарды қолдау, қорғауының арқасында қоғамның сауаты көтерілді. Қарахан билеушілерінің медреселерді ашуға, жаюға мән беруінің білімді бағалаудан өзге тағы екі себебі де бар еді: медреселер арқылы исламды жаңа қабылдаған түркі жұртының сенімін нықтау, яғни көне нанымдарды ысырып сананы жаңалау, екіншісі медреселер арқылы маңайдағы Шииттерге қарсы Сунниттік-Ханафилық нанымдарын қорғау еді (Çetin, 1999: 183). Медреселерде сунни-ханафи бағытында білім берілуі талап етілген. Бұл Қарахан мемлекетінің негізгі мемлекеттік ұстанымын көрсетуде. Қарахандықтар кезінде табылған тағы бір медресе ол Бұғра хан (1033-1056) заманында барлық ханафи құқықшы, заңгерлері жүгінетін, Бұхарада құқық дәрістерін беретін, Шәмсул-

әйімма лақабын иеленген Абдулазиз ибн Салих әл Халуани (қ.ж. 1057) атты құқықшы болған. Жүздеген құқықшы мамандарды тәрбиелеген. Халуани медресесі жетілдірген шәкірттер ғасырлар бойы Ханафи фикһының үздік ұстаздары болып келген. Халуани медресесі кейіннен аты шыққан Низамия медреселеріне дейін аса маңызды орын алып келген (Çetin, 1999: 186). Исламдық білім беруде дипломға тең келетін құжат ижазат болған. Бұны мүдәрріс беретін әрі ол жерде медресенің аты жазылмайтын. Оқу үрдісі аяқталғанда оқытушы ұстаз осы сертификатты беріп, шәкірттер сол ижазамен оқытушы ұстаздық қызметке орналаса алатын. Кейде ижаза бір тақырыпта (айталық, хадис, фикһ), кейде бірнеше пәннен, ал кейде шәкірттің өзі оқыған кітаптары үшін берілетін. Медреселерде сынақ жүйесі де болған. Ижазаттарда медресенің атынан гөрі оқытушы мүдәррістің аты жазылатын. Медресенің жоба түріндегі идеясы алдымен Хорасанда Будда монастырларынан (Вихара) туған болуы мүмкін деген де көзқарастар жоқ емес (Бартольд, Шпулер және т.б.) Бұл монастырлар арасындағы ең әйгілісі Бәлхқа жақын маңдағы Нәубахар Будда монастыры еді. Медреселердің алғашқы кейпіне әсіре сунни тариқат Каррамия зауиялары үлгі болған деген де пікірлер бар. Белгілі бір аймақтың үйлеріне (evvanlı ev örnekleri) қарап салынған деушілер де кездеседі (Çetin, 1999: 182). Қазақстан аумағына келсек, ислам дінінің тарауы бірнеше негізгі тарихи кезеңдерді қамтиды. Арабтардың келуімен олардың мәдениетінің де ықпалы күшейді. Араб тілі халифат аумағында басым тіл болғанмен, жергілікті қалыптасқан мәдениет пен тіл сақталды. Ислам дінінің ішкерілей таралуы жаңа оқу орындарының ашылуына айтарлықтай ықпал етті. XV-XX ғғ. Қазақстандағы оқу орындарының қалыптасуы мен дамуы күрделі экономикалық, саяси, әлеуметтік және көпмәдениет жағдайында өткен көлемді әрі қайшылықты үдеріс. Қазақ халқының педагогикалық санасы өз дамуында бірінен соң бірі сабақтас мына кезеңдерден өтті:

1 кезең – түркі тілдес мемлекеттер дәуірі – VIII-XV ғғ;

2 кезең – Қазақ хандығы – XV-XVIII ғ. екінші жартысы;

3 кезең – Ресей мемлекетінің құрамында – XVIII – XX ғ. екінші жартысы.

Қазақ жеріндегі ислам тақырыбы бірқатар отандық ғалымдар тарапынан зерттелді. Атап

айтқанда, А. Дербісәлі, М.Х. Абусейтова, Б.Е. Кумеков, А.К. Муминов, А. Султанғалиева, Р. Мустафина, А. Тасмағанбетова, А. Нұрғалиева, Д.Н. Нұртазина, Т. Омарбеков, философтар Ғ. Есім, А. Нысанбаев, М. Орынбеков, Н. Байтенова, Б. Бейсенов, Қ. Затов және т.б. Түркілердің исламдануын зерттеген американдық профессор ретінде Д. ДиУисті ерекше атап кетуге болады. Қазақтардың діни сенімі туралы саяхатшы А. Карпини, Г. Рубрука, П. Палласа, Г. Георги, Н. Рычкова, В. Радлов, А. Диваева, И. Андреева, А. Алекторова және т.б. зерттеу материалдары бар. Қазақстанда исламның орнығу процесі ұзақ және күрделі сипатқа ие. Алғашқы кезең VIII-IX ғасырларда қазіргі Қазақстан территориясын қамтитын кең-байтақ Еуразия дала аймағына исламның нақты енуі болды. Бұл кезеңге тән ерекшеліктер қатарында аумақтың көршілес қала орталықтарынан (Мауранахр) айырмашылығы Қазақстан көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығына ие еді. Елдің оңтүстік-шығыс бөлігінде ғана отырықшы егіншілік пен қала мәдениеті дамыды. Исламның кең тарағаны осы өңір. Екіншіден, жергілікті көне түркі көшпелі тайпаларының рухани-діни өмірінде ежелгі түркі наным-сенімдерінің үлкен қабаты бірге өмір сүрді. Табиғат пен ата-баба рухын қастерлеу, көк Тәңір, Жер-Су, (Ер-Су), Ұмай сенімі. Бұл нанымдар сырттай ең алдымен шығыс-ирандық ықпалды бастан кешірді (зороастризм). Буддизмнің аймақтағы орны онша маңызды емес еді (Корнилова, Папахина, 2017: 6). «X ғасырдың бас кезінде Қарахандар әулетінің негізін салушы Сатық исламды қабылдайды, ал оның ұлы Боғра хан Харун 960 жылы Исламды мемлекеттік дін деп жариялайды» (Медеуов, 2009). XI-XIII ғасырларда Ислам дінінің қыпшақтар арасына жайылғандығы жөнінде де мәліметтер бар. Белгілі тарихшы ғалым Д.Н. Нұртазина VIII-XVIII ғғ. Қазақстандағы исламдану үдерісінің тарихын қарастыра келе, негізгі үш ірі кезеңге бөліп көрсетеді: біріншісі, VIII ғасыр мен X ғасырдың алғашқы жартысы. Екінші ірі кезеңі X ғасырдың екінші кезеңі мен XIII ғасырдың бас кезі. Үшінші ірі кезеңі XIII ғасырдың екінші жартысы мен XIV ғасырды қамтиды. «Ортағасырлық Қазақстан халқының исламды қабылдауы бейбіт түрде жүзеге асқан. Билеуші династияның қолдауымен дінге үгіттеу (дағуат) арқылы сопылар, ғалымдар, көпестер ерікті түрде

исламды қабылдаған» (Нуртазина, 2010: 11). «Ортағасырда Қазақстанның исламдануымен қарқынды өркениеттік ілгерілеу жүзеге асты. Қасиетті Құран мәтіні, араб жазуы, жаңа морал жүйесі, білім, ғылым және т.б. арқылы сана жаңарды. Исламға интеграциялану салдары әралуан әрі конструктивті жүрді. Исламның аймақтық формасы түркі-исламдық мәдени-өркениеттік кешен ретінде қалыптасты. Оның теориялық іргетасы суннизм (фиқһта Ханафи мәзһабы, кәламда Матуриди) болды, суфизм идеалдары оның мәнін толықтыра түсті. Шаманизм реликтілері трансформацияға ұшырап, шығармашылы өңдеуге ығыстырылды» (Нуртазина, 2010: 12). Затов Қ., Мажиев Г. дәл атап көрсеткендей, қазақстандағы исламдық діни білім беру көп ғасырлық дәстүр жалғастығымен келеді және ол орта ғасырлардан бастау алады. Ерте орта ғасырлардан бастап ислам біртұтас рухани-мәдениеттің қалыптасуы мен дамуына ықпал етті. Орта Азия мен Еділ бойының кеңістіктері, мешіттер мен медреселер Орта Азия мен Еділ бойы халықтарының рухани өмірінің маңызды орталықтарына айналды. Самарқанд пен Бұхарада қалыптасқан ислам ғылымы мен білімінің дәстүрлері Баласағұн, Түркістан, Отырар, Сайрам және Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан басқа да көптеген қалаларда өз жалғасын тапты. Жазба деректерге қарағанда, бір ғана Баласағұнның өзінде 40 мешіт, 20 медресе болған. Сырдария бойындағы қалаларда медреселердің құрылысы қарқынды жүрді. Араб тілі мен жазуының таралуы исламдық діни-мәдени болмыс негізінде халықтардың рухани мәдениетінің жақындасып, өзара байи түсуіне ықпал етті. Осы бірегейлікті қалыптастырушы фактор медресе жүйесіндегі исламдық білім болды. Осынау тұрақты әрі жан-жақты діни білім беру жүйесі сан ғасырлар бойы өлкенің отырықшы және көшпелі халықтарының діни дүниетанымы мен көзқарасының бірлігі мен тұтастық сипатын айқындап бергені анық (Затов, Мажиев, 2022: 67-72). Тарих ғылымдарының кандидаты Т.Ж. Медеуов Қазақстан X ғасырда мешіт ғимараттары алғаш рет Оңтүстік Қазақстан облысындағы Құйрықтөбе елді мекенінде болғандығын мақаласында келтіреді. Ол алғашқы медреселер де сол өңірден табылғандығын айтады (Медеуов, 2009). Шығыстанушы Ә. Дербісәлі «Қазақстан мешіттері мен медреселері. Рухани шамшырақтар

(IX-XX)» атты еңбегінде Құйрықтөбе бұрын Кедер деп аталғанын, әйгілі араб тарихшыларының бірі әл-Макдиси (X ғ.) айтып кеткен ол мешіттің орны табылғанын, мешіттің жалпы көлемі 36,5x20,5 екенін жазды (Дербісәлі, 2009: 7). Ислам дінінің қазаққа таралуында Қожа Ахмет Ясауи ілімін ұстанған сопылар, қожа мен сунақтардың айтарлықтай рөл атқарған. Олар оқу-ағарту ісімен айналысып, ислам ілімін тарата отырып, халықты ізгілік пен мейірімділікке, тақуалық пен имандылыққа тәрбиелеген (Затов, Мажиев, 2022: 67-68). Алғашқы тарихи кезеңде түркітілдес мемлекеттер дәуірінде Қазақстан аумағында арнайы мектептер салынбаған. Белгілі кісілер молдаларды шақыртып, өз шаңырағында бала оқытатын. Бұл кезеңде мешіттердің құрылысы жүріп, білім беру қолға алынды, бірақ білім беру үшін арнайы орындар қарастырылмаған. Екінші кезең, яғни Қазақ хандығы дәуірінде діни оқу орындарының құрылысы басталды. Бұл оқу орындары қаражаты мол дәулеттілер ғылымға қамқорлық жасай алған қалалар мен ауылдарда және көпшілігі шетелде, негізінен Бұхарада оқыған ғұлама молдалар көмегімен жүрген. Бұхарада білім алған кісі ел ішінде айтарлықтай құрметті иеленді, ол қазі, мударрис, имам, т.б. қызметтерді атқарды. Осы тарихи кезеңдегі Қазақстан аумағында ашылған алғашқы медресе – Сауран медресесі еді. Сауран Түркістанға жақын жерде орналасқан (Корнилова, Папахина, 2017: 7). XVI ғасырда тарихшы әрі қоғам қайраткері Уасифи бұл медресе туралы жазған болатын әрі 2007 жылы бұл медресенің орнындағы қазба жұмыстары аяқталған. XVI ғасырға тән діни ғимарат, нақтырақ айтқанда, құрылысы 1515-жылы басталған бұл медресенің құрылысына тән ерекшеліктер туралы К.М. Байпаков пен С.Ш. Акылбек «Второе Сауранское медресе» атты зерттеуінде кең мәліметтер келтірген (Байпаков, 2012: 84). 1910 жылы Жетісу өңірінде 8 медресе жұмыс істесе, Түркістан маңындағы Қарнақ елді мекенінде XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының көрнекті өкілдерінің бірі Шәді төре Жәңгіров оқыған 4 медресе болды. Медреседе Бұхара, Ыстамбұл, Қазан, Уфа, Орынбор, Троицк, Омбы сияқты ірі мұсылмандық білім ошақтарының түлектері сабақ берді (Затов, Мажиев, 2022: 69). Қазақ даласындағы алғашқы медреселер тақырыбына жазған орыс ориенталистері қатарында

А. Алекторов, Н. Остроумов, Н. Бобровников, А.Васильев, И.Я.Яковлев және т.б. атауға болады. Мәселен, Николай Остроумов – тарихшы, этнограф, “Туркестан уалаяты (тузем) газеті” редакторы, ол Н.И.Ильминскийдің шәкірті ретінде ислам бағытында өзіндік зерттеулер жүргізді. Соның бірі ретінде 1906 жылы Халықтық ағарту министрлігі журналына «Мусульманская высшая школа (мадраса)» атты мақаласын жазды. 1943-жылы шыққан «История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней» кітабында авторлар тек мектеп, медреселердің ішкі мазмұнынан гөрі тек сыртқы формаларын ғана сөз етті. Одан басқа 1941 жылы шыққан «Очерки по истории Казахской ССР с древнейших времен по 1870 год» (М. П. Вяткин), 1924 жылы жарық көрген «Очерки по истории казак киргизского народа в связи с общими истоическими судьбами других тюркских племен» (А.П. Чулошников) еңбектері де қазақ даласындағы мектеп, медреселердің белгілі бір қырларын ғана сөз етумен шектелген. Басилов В.Н., Кармышева Дж.Х. «Ислам у казахов (до 1917 г.)», бұдан бөлек, медреселер тақырыбы диссертациялық зерттеулерге де негіз болды. Атап айтқанда, Жукова Т. Ф. 1992 ж. Санкт-Петербургте «Медресе Средней Азии. Генезис, эволюция, современное использование» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады. Ахмадуллин В. А. «Государственно-мусульманские отношения в СССР в 1944–1965 гг.» тақырыбында диссертация қорғады (2020). Корнилова А., Папахина В. медреселердің сәулеттік-жоспарлау шешімінің ұзақ жылдар сақталғанын айтады. Медресе үшін мектеп үй-жайлары (шәкірттер бөлмелері, аудиториялар), оған қоса, төртбұрышты пішіндегі ауланың бойында мешіт орналасты. Барлық бөлмелердің есіктері абаттандырылған аулаға ашылды. Үлкен медреселердің қабырғалары ұлттық ою-өрнектермен, терезелер өрнекті торлармен, ал ағаш есіктері ою-өрнектермен безендірілді (Корнилова, Папахина, 2017: 45). Авторлардың пікірінше, қазақ жеріндегі медреселердің ғимараттарының ұлттық нақышпен безендірілуі халықтың өз болмысын, мәдениетін және руханиятын сақтауда үлкен рөл атқарған. Сәулет өнері арқылы білім алушыларға, дін жолын қуушыларға рухани және эстетикалық тәрбие беріп, қазақтың бай мәдени мұрасын дәріптеген. Бұдан бір жағы дін мен дәстүрдің сабақтастығын

да байқауға болады. Бобровников Н.А. «Русско-туземские училища, мектебы и медресе средней Азии: путевые заметки» атты мақаласында XV-XVII ғғ. қазақ қоғамындағы дәстүрлі білім беруге назар аудартады. 5-6 жасар жасөспірімдер үйде оқытылған, кейіннен үш сыныптық мектептерде оқуын жалғастырып, грамматика мен арифметикадан сабақ алатын болған. Мектептер негізгі міндет ретінде Құран мәтіндерін жазып, оқытты. Оған қоса, медреседе араб философиясы, діни құқық, діни философия, жалпы білім беретін пәндер және медицина ғылымының негіздері оқытылды. Мектептер мен медреселерде тек жағдайы бар дәулетті ата-ананың балалары ғана емес, кедейлер де оқыды (Бобровников, 1913: 97). Ортағасырлық кезеңдегі жалпы білім беру деңгейі қазіргі кезеңдегі білім беру жүйесінің үлгісіне ұқсас, оны мынадай категорияларға бөлуден көреміз: 1-деңгей – мектеп, (медресеге) даярлық оқыту және 2-деңгей – медресе. Оқытудың мектеп пен медресе ретінде бөлінуі сынып-сабақ жүйесіне сәйкес келетін жоспарлау құрылымын байқатады. Оқушылар үш санатқа немесе сыныпқа бөлінді. Атап айтқанда, бірінші деңгей – кіші санат «әдна», екінші деңгей – орта санат «аусад» және үшінші деңгей – «ала» жоғары санат. Медреседе араб тілі, логика мен теология, догматика, диалектика, метафизика, астрология және космография, Құран, хадис, заң мәселелері, математика, есеп ғылымын, сонымен қатар медицинаны толық меңгеруге тиісті көңіл бөлінді (Исина, Озганбаева, Калиев, 2022: 46). Мектептер мен медреселер Қазақстанның әр аймағында әртүрлі болды. Жазда мектептер үшін киіз үй берілсе, қыста жер үйлер қажетке жарады. Мектептерде 7-8 жастан 16-17 жасқа дейін негізінен ұлдар оқыды. Бұл оқу орындарында үстел, тақта жоқ болғандықтан, шәкірттер киіз бен төсеніш төселген еденге отыратын. Медреселер үлкен кітапханалары бар стационарлық оқу орындары болды және олар тұрақты тұрғындары мен мешіттері бар қалаларда орналасты. Мектепте бастауыш білім алғандар медреседе оқуын жалғастырды. Білім ізденген шәкірттер медресенің жатақханасында тұрды. Медресенің оқу бағдарламасы шәкірттердің үздік жетістігіне қарай 15-20 жылға дейін созылды. (Кей көзқарастарда 12-13 жыл). Медреседе ислам бағытындағы пәндерімен

қатар мына пәндер де оқытылды: тарих, логика, этика, шешендік өнер, география, философия, астрономия, медицина, т.б. Н. Сабитов «Мектебы и медресе у казахов» атты тарихи-педагогикалық очеркінде медреселерде улумул-арабия (араб филологиясы), улумуш-шария (шариғат ілімдері, ислам заңдары) және улумул-хикмия (діни философия) оқытылғанын айтады (Сабитов, 1950: 11). Медреселерде білім беру мына сатыларда өтті: Бастауыш (ибтидая), төрт жыл оқу мерзімі. Рушдия, оқу мерзімі үш жыл. Иғдадия, жоғарғы оқуға дайындық, оқу уақыты үш жыл. Ғалияда болса жоғарғы білім оқытылған. Ғалияны бітірген түлектер «абыз», «молда», «халфе», «мударрис» деген атақты иеленді (Дербісәлі, 2009: 312). Ә. Дербісәлі пікірінше, XIX ғасырда Сайрам (Исфиджаб), Түркістан, Ақмешіт, Әулиеата қалаларында – 31, Семей аймағында – 7, Батыс Қазақстан және т.б. облыстарда ондаған медреселер ашылып, діни ағарту ісімен айналысқан (Дербісәлі, 2009: 311).

2-кесте. Қазақстан жеріндегі ескі медреселер (Дербісәлі, 2009: 312-345)

Атауы	Аймағы	Ерекшелігі	Салынған жылы	Көлемі	Оқыған танымал кісілер
Айғаным медресесі	Солтүстік Қазақстан облысы, Сырымбет	Жиырма шәкірттік бес бөлме болған.	1834	200 шаршы метрден астам, бес бөлмелі	Шокан Уәлиханов
Ақтамақ медресесі	Ақмола облысы				
Алматы медресесі	Алматы қаласы	Жүз елу адамдық	XIX ғ. ортасы		
Ахмет Риза медресесі	Семей қаласы	Діни сабақтармен қатар арифметика, география, тарих, шығыстық классик ақындары оқытылған.	XIX ғ.		Абай Құнанбайұлы
Аякөз медресесі	Семей, Аякөз	Діни пәндермен қатар тарих, география, есеп, философия да оқытылған.	1851		Мұхтар Әуезовтың атасы Әуез, дін қайраткерлері: Шайхулсейіт Мирхалидұлы, Бердіқожа Саяқыпұлы, Мұхаммед Садық, Шөкер Шахиахметұлы және т.б.
Әбдікадыр медресесі	Әулиеата (Тараз)	Әбдікадыр деген кісінің қаржысына тұрғызылған.	1912		
Көкбай медресесі	Семейге жақын Абай ауд. орталығы		1904		
Бабаата медресесі	Оңт. Қазақстан, Созақ		XVIII ғ. соңы XIX ғ. басы		
Бағбұстан ханым қыздар медресесі	Орынбор	Татар, башқұрт, қазақ, қырғыз, өзбек қыздары оқыған.	1910		
Байғұл медресесі	Батыс Қазақстан, Жаңақалада				

Атауы	Аймағы	Ерекшелігі	Салынған жылы	Көлемі	Оқыған танымал кісілер
Бузуов медресесі	Батыс Қазақстан, Қарасуда	Молда Якуп Бузуов салдырған. Ер балалар оқыған.			
Жәудір медресесі	Түркістан	Жанында шәкірттерге арналған жатақханасы болған.			
Ескітам медресесі	Семей облысы, Ескітамда	Құнанбай қажы салдырған. Туыстарының балаларын оқытқан.			Абай Құнанбайұлы
Исхақия медресесі	Алматы қаласы				
Қорам медресесі	Жетісу, Верный уезінде	20-30 арасындағы талапкерлер қабылдаған. Тек діни пәндер өтілген.			
Якобия татар қыздар медресесі	Қапал	Татар, қазақ, сарт қыздары аралас оқыған. Дәріс берген Г. Атнабаева қыздарды қолөнерге де баулыған.	XIX ғ. соңы		Фатима Ғабитова
Қалғандария медресесі	Қызылорда облысы				
Қалжан ахун мешіт-медресесі	Сыр бойы	Көкелташ үлгісімен салынған. Қалжан ахун салдырған.	XIX ғ. соңы		
Халфе медресесі	Түркістанның солтүстік батысы, Қарнак	Мақсұм Мухиддин халфе бас мударрис болған.	XIX ғ. соңында жұмыс істеп тұрған		
Шамухаммед ишан медресесі	Түркістанның солтүстік батысы, Қарнак	Шамухаммед мүридтері оқыған.			
Молда Хашыр дамолда медресесі	Түркістанның солтүстік батысы, Қарнак	Бас мударрис Бұхарада оқып келген танымал Хашыр ұстаз болған.			
Әбілхайырқазы медресесі	Түркістанның солтүстік батысы, Қарнак	Әбілхайыр қазы оқытқан. Әйелдері қыздарды оқытқан.			Шортанбай ақын, Мәшһүр Жүсіп, Мұса Байзақ
Лепсі медресесі	Алматы, Талдықорған		1846		

Атауы	Аймағы	Ерекшелігі	Салынған жылы	Көлемі	Оқыған танымал кісілер
Мамания медресесі	Алматы облысы, Ақсу ауданы	Маман балалары ұйымдастырған. Қазақ, татар мударристер сабақ оқытқан.	1904		
Мутыгия медресесі	Батыс Қазақстан облысы, Орал	Ғимараты әлі күнге сақталып тұр.	XIX ғ. соңы		Ғабдолла Тоқай
Өзкент медресесі	Қызылорда		XIX ғ.		
Рахибия медресесі	140 шәкірт білім алған.		XIX ғ.		
Сауран медресесі	Жанында мешіт болған.		XVIII ғ.		
Торғай медресесі	Торғайда		XIX ғ. кейінгі жартысы		

Әдебиетші ғалым Б. Кенжебаев өз зерттеуінде: «XX ғасыр басында қазақ арасындағы оқу-ағарту жұмысы екі түрлі болды. Оның бірі – мұсылманша оқу, екіншісі орысша оқу еді... Бірақ қазақ арасындағы мектеп, медреселердің аты бар да заты жоқ еді», – деп жазады. Бәлкім, осындай себептер түрткі болса керек, білімге ұмтылған қазақ азаматтары Қазақстаннан тыс шет аймақтардағы (Бұхара, Самарқанд, Ташкент, Орынбор, Уфа, Троицкі) әйгілі медреселерге барып білім ала бастады («Хусайния», «Мұхамедие», «Көгелташ», «Расулия», «Мирараб» медреселері т.с.с.). Солардың бірі Башқұртстандағы (Уфа) «Ғалия» медресесі. Өз кезегінде М. Дулатов «Осы күні қазақ арасындағы тәуір мұғалімдердің көбі «Ғалия» медресесінің жемісі» деп баға берген. Аталған медресені башқұрт оқымыстысы Зия Камали XX ғасыр басында, нақтырақ 1906-жылы ашқан. Оқу мазмұны тек діни ілімдер ғана емес, араб, түрік, орыс, татар тілдері қатар оқытылған. Жаратылыстану пәндер қатарында тарих, физика, математика, жағрапия, педагогика, психология, гигиена, әдебиет, дидактика, ән сабағы, дене шынықтыру да өтілген. Тарихшы профессор Х. Бекхожин осы медресе түлегі жүз елу төрт қазақ шәкірттің кейіннен елге келіп төте оқу мектептерін ашып, сауаттандыру бағытында қызмет еткенін деректермен нақтылаған. Тарихшы профессор Н. Шаяхметов бұл медреседе мынандай қазақ зиялылары оқып білім алғанын жазған: М. Жұмабаев, Б. Майлин, М. Оразаев,

М. Тұрғанбаев, Н. Манаев, А. Рамазанов, С. Дөнентаев, Ж. Тілепбергенов, М. Малдыбаев, Н. Күзембаев, Т. Темірбеков, Ғ. Қайыров, Т. Жомартбаев және т.б. Медресе шәкірттері 1913-1918 жж. «Садақ» журналын, қазақ ұландарға арнап «Әліппе, яки төте оқу» кітабын шығарған. Т. Кәкішев «Ғалия» медресесінде кемі екі жүздей қазақ азаматтары сауат ашқанын, солардың қатарында мына кісілерді атаған: Ж. Тіленшин, А. Жұманов, Ә. Жақаев, Т. Қожымов, Б. Серкебаев, К. Ғабдуллин, С. Жандосұлы, Н. Ақылбеков, Б. Сүлейменов, Ж. Бейсенбаев, А. Мәметов, С. Қыпшақбайұлы, Ғ. Сұлтанов, Ә. Бөкеев (Хасан, 2018: 23). ««Ғалияның» шәкірттері қоғамның түрлі саласына кірпіш болып қаланды. Ел басына күн туғанда Алаштың ақ туының астына біріккен қазақ зиялыларының көпшілігі осы медресе түлектері еді. Олар елдің қоғамдық, саяси өміріне араласып, ұйқыдағы жұртты оятты» (Хасан, 2018: 23). М. Кенемолдин «Ғалия» медресесінде 1915-1917 жылдары Семей губерниясы бойынша ол оқу орнында М.Тұрғанбаев, Н.Күзембаевтан басқа Т. Жомартбаев, М. Малдыбаев, А. Жиенғалиев, Х. Ибрагимов, Ш. Ғұмаров, А. Күзембаев, Х. Күрлеуітов, У. Ғұмаров, А. Жантулин, Ғ. Сұлтановтардың оқығанын білім алғанын айтады. 1917-1919 жж. тәуелсіз қазақ автономиясын құру кезеңінде медресе шәкірттері Алашорда үкіметіне болысып, тұңғыш қазақ оқулықтарын шығарып, алғашқы ұлттық білім беру жүйесінің қалыптасуына елеулі қызмет

атқарды. Атап айтқанда, 1913-1915 жж. Орынбор баспасынан М. Тұрғанбаевтың «Пайғамбар заманы», М. Малдыбаевтың «Әліппе оқулығы», «Имам һәм намаз», Н. Күзембаевтың «Иман иғтиқад» оқулықтары, Т. Жомартбаевтың «Балаларға жеміс», «Қыз көрелік» атты әдеби-көркем туындылары басылып шыққан. 1917-1918 жж. Семейде жарық көрген Алашорданың үні «Сарыарқа» газеті мен «Абай» журналына ең белсенді атсалысқандар да осы қазақ зиялылары болған (Кенемолдин, 2022). 12 жыл жұмыс істеген «Ғалия» медресесінде әрқайсысы бір жылдық курсы бар 3 дайындық сыныбы және үш жылдық оқудың 3 негізгі сыныбы болған. Ол өзге медреселерден оқу үрдісін ұйымдастырумен ғана емес, сонымен бірге азаттық сүйгіш рухымен де ерекшеленген. Татар, қазақ, өзбек тілдерінде пікірсайыстар, лекциялар, әдеби кештер өткізіліп, қолжазба журналдар шығарылған. Оған қоса, медресе түлектерінің тікелей қатысуымен ашылған қазақ даласындағы мұсылмандық оқу орындары: Ақсуда «Мамания», Қапалда «Якобия», Зайсанда «Қазақия» мен «Ғизатия», Верныйда Ғабдулвалиев атындағы, ал Қарғалыда «Әмірия» медресесі. Медреседе оқитын шәкірттер саны тұрақты түрде өсті, 1912 жылы бір ғана Қарғалыдағы Әмірия медресесінде 150-ден астам шәкірт білім алды. Қазақ медреселерінің түлектері оқуларын Орынбор, Уфа, Қазан және басқа қалаларда жалғастырды (Затов, Мажиев, 2022: 69). XIX ғ. ортасында Қазақстанда мұсылман мектептері мен медреселеріндегі мұғалімдердің көпшілігі татар молдалары болды. Қазақтың озық зиялы қауымы алғашқы білімін осы татар молдаларынан алады. Қазақтың алғашқы ағартушылардың бірі Ш. Уәлиханов сауатты алғаш ауыл молдаларынан, татарлар мұғалімдерден алғаны соның айғағы. Ғалым Б.Ысқақов «Татар-қазақ әдебиеті байланысының негізгі кезеңдері» атты еңбегінде Ш.Уәлихановтың татар тілі мен жазуын жетік меңгергенін, татар ағартушылары, оның ішінде Ш.Марджаниді де жақсы білетіндігін атап көрсеткен (Бекиш, 2021: 1). «Просветительское движение в Казахстане и татарская интеллигенция» атты мақаласында авторлар XIX ғ. ортасы – XX ғ. басында Қазақстан жерін мекендеген татар ұлты елдің саяси, экономикалық және мәдени дамуына өзіндік жасаған ықпалын талдайды. Ғалымдар татарлардың қазақ даласына келуін XV–XVI ғғ. жатқызады. Татарлар осы кезеңде қазақ жеріне патша

үкіметінің елшілеріне тілші болып келіп, кейін саудамен, кәсіп түрлерімен айналыса бастаған. Уақыт өте келе алдыңғы қатарлы татар ойшылдарының идеялары Қазақстанға тарап, татар мәдениетінің дамуына әсер етті. Мұсылмандық білімнің реформаторы Ш.Маржани татар ұлттық идеологиясының негізін салушы болды. Ол мұсылман дінінің жетекшілігімен ұлттық элита құрып, мұсылман сипатындағы классикалық мемлекет құруға ұмтылды. Оның ағартушылық қызметін татар және қазақ зиялылары жоғары бағалады. Ш.Маржани идеясын қазақ топырағына таратушылардың бірі Х.Файзханов, И.Гаспринскийлер осы бағытта үгіт-насихат жұмыстарын жүргізіп, ғылыми еңбектер жазды. Қазақ ғалымдары, ойшылдарымен бірге тығыз жұмыс істеді. Мысалы, Х.Файзханов пен Ш. Ибрагимов қазақ ғалымы Ш.Уәлихановпен достық қарым-қатынаста болып, бір-бірімен пікір бөлісіп, хат алысып тұрған. Қазақ ағартушыларының бірі Ы. Алтынсарин де Қазандағы татар ғалымдарымен араласқан. Қазақстанда тұратын татарлар да ғылым мен білімге зор үлес қосты. Зерттеуші-этнограф, өлкетанушы Құрбанғали Халиди Қазан қаласында қазақ халқының тарихына, әдет-ғұрпына, әдет-ғұрпына арналған кітаптарын шығарды. 1870–1880 жылдары татарлардың алғашқы ұлттық интеллигенциясының өкілдері шыға бастады. Татар қоғамы орыс, еуропа және түрік тілдерімен және исламды модернизациялаушылардың әдебиеті, теорияларымен танысты (Бекиш, 2021: 1). Медреселер тарихында ескішіл қадимшілдерге қарсы жаңашыл жәдидшіл бағыт дамыды. Соның нәтижесінде медреселердің оқу бағдарламаларын жаратылыс пәндерімен (математика, ана тілі, жағрапия, физика, химия т.с.с.) толықты. Бұл өзгерістер жаңа заман талабын ескере отырып жасалды. Көзі ашық татар, қазақ интеллигенциясы жаңашыл бағытты, төте оқуды жақтады. «Усули жәдид үлгісі мен төте оқу жолының Қазақ жерінде жүзеге асқаны 1900 жылдың басынан 1905-жылы төңкерістен кейін күш алды. Жаңа әдіспен Қазақстанда жүздеген медреселер жұмыс жасады. Алғаш рет араб әрпіне реформа жасалды» (Дербісәлі, 2009: 313). Төңкеріске дейінгі Қазақстанда исламдық білім беруде екі бағыт қалыптасты: Ахундар мен ишандар мектебі. Атеистік биліктің қыспағымен ең көп қуғынға ұшырағандар осылар болды. Халықты

діни ағарту ісінде үлкен қызмет атқарған ишандар мешіттер мен медреселер де салумен айналысты. Мәселен, «Шаян мешітін» Аппақ ишанның әкесі Сейдахмен ишанның елден жиналған қаражатқа салдырғаны айтылады (1970 ж.) Мешітке қарасты медреседе Қарқаралы, Атбасар, Қарағанды, Шу, Талас, Сырдария мен Сарысудан балалар оқыған (Затов, Мажиев, 2022: 69). «Ахундар мұрасына адалдық» атты мақаласында М. Жетпісбаев Сыр өңірінде 50-ден астам ахун, ишандар өткенін жазады. Ол Тапал ахун (Нұрмұхаммед) Қадірұлы мен Әлібай ахун Қосқұлақұлының мұрасы туралы жазады. Айтуынша, Тапал ахун артына 40-қа жуық еңбек қалдырған. 1545 жылы Кутахия қаласында жарық көрген «Ахтари-Кабир» сөздігінде 40 мың араб сөзі түркі тіліне аударылған. Екінші кітап «Фатауа Аламгир» деп аталады. Шарифат заңдары, жалпы этика, әскери стратегия, экономикалық саясат жайлы жинақта хадистер де қамтылған. Әлібай ахуннан онға жуық кітап қалған. Біреуі «Мухтасаруль-уикайа фи масаиль-аль-хидайа». Авторы Бұқара қаласында өмір сүрген атақты ғұлама Убейдуллах ибн Масуд бин Махмуд бин Ахмад аль-Махбуби. Еңбек Ханафи мәзһабымен күнделікті мұсылман ұстанатын ережелерге негізделген, кітап 49 бөлімнен тұрады. Екі ахун да өз уақытында діни ағарту істерімен айналысқан (Жетпісбаев, 2022). Тарихшы Т.Ж.Медеуов XVIII ғасырда патшалық Ресей қазақ жерінде исламды ұстануды шектеген уақыттарда да әр жерде мешіт, медреселер ашылып, жұмыс атқарып жатқанын айтады. «XVIII ғ. 70-ж. елімізде ең алғашқы мешіттердің бірі Петропавл қаласында да бой көтерді. Ал XIX ғасырдың бірінші жартысынан бастап Қазақстанның барлық аймақтарында мешіттер салына бастады. Маңғыстаудағы Шақпақ ата (XIX-XX ғғ.), мешіттер сияқты медреселер де XIX ғасырда Қазақстанның Сайрам (Испиджаб), Түркістан, Ақмешіт, Әулие ата қалаларында 31, Семей аймағында 7 медресе, Батыс Қазақстан және басқа да облыстарда ондаған медреселер жұмыс істеген» (Медеуов, 2009).

Қорытынды

Ислам дінінде сауаттылық ерекше орын алатындықтан, мұсылман халықтары әрдайым оқу ісін жіті назарда ұстап келді. Осы орайда, Мұхаммед пайғамбар кезінен (Асхабы суффа, Дарул-күрра) бастау алған ілім үйрену кейіннен

медресе түрінде жетіліп, жүйелене түсті. Қазақ даласында мешіттермен қатар медреселер де бой көтерді. Оны әркез діндар не дінге жанашыр дәулетті кісілер қаржылай демеп, қажет кезінде барлық шығындарын көтеріп отырды. Медреселердің шығындарын реттеуде уақып жүйесі де қалыптасты. Қазақ даласындағы медреселерден көптеген қарапайым ауыл адамдары сауат ашты, олардың арасында қыз балалар да қамтылды. Қазақ елінің шамшырағы бола білген ұлт зиялылары арасында медреседен білім алғандары аз емес. Медреселер көбінесе оңтүстік аймақтағы отырықшы жерлерде көбірек кездескен. Медресе жүйесі тәуелсіздіктен кейінгі жылдары да Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының жеке қадағалауымен жемісті қызмет етіп келеді. Соңғы отыз жылда халықтың діни санасында жанару, серпіліс қарқынды жүргендіктен, медреселердегі діни білім жүйесіне жастар арасында қызығушылық жыл сайын артып келе жатқанын айтуға болады. Бүгінде қазақ жеріндегі медреселердің кейбірі колледждермен теңестіріліп, олардағы оқу бағдарламасы да заманауи талаптарға жауап бере алатындай деңгейден табылып отыр. Ислам дінінде сауаттылықтың маңызы зор болғандықтан, мұсылман халықтары әрдайым білім алуға ерекше көңіл бөлді. Мұхаммед пайғамбар заманынан бастау алған білім беру жүйесі кейіннен медресе түрінде дамыды. Қазақ даласында мешіттермен қатар медреселер де ашылып, оларды дәулетті діндарлар қаржыландырып отырды. Медреселердің шығындарын өтеуде уақып жүйесі қолданылды. Бұл оқу орындары қарапайым халықтың, соның ішінде қыз балалардың да сауатын ашуға мүмкіндік берді. Медреселерден ұлт зиялыларының бірқатары білім алды, әсіресе, оңтүстік аймақтарда көбірек таралды. Тәуелсіздік жылдары медреселердің қызметі Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының қолдауымен қайта жанданып, жастар арасында діни білімге қызығушылық арта түсті. Қазіргі таңда кейбір медреселер колледждермен теңестіріліп, заманауи талаптарға сай оқу бағдарламаларын ұсынады. Бұл зерттеулердің кейінгі жалғасында медресе түлектерінің жұмыспен қамтылу деңгейін анықтау, ішкі оқу бағдарламаларына зайырлылық пен ұлттық құндылықтар тұрғысынан тексеру жүргізу қажеттігі айқындалып отыр.

Әдебиеттер

- Ahmed, Ç. (1983). *İslamda Eğitim öğretim Tarihi*. – İstanbul: Ali Yardım. – 367.
- Bozkurt, N. (2013). *Medrese*. TDV İslam ansiklopedisi. – İstanbul: Kitap. – 323.
- Çetin, A. (1999). İrfan Ordusunun Temelleri Türklerde Medreseler (Karahanlı, Selçuklu ve Beylikler Devri Medreseleri). *Dini Araştırmalar dergisi*, 2(5), 177–201.
- Hamidullah, M. (1980). *İslam Peygamberi*. C. II. – İstanbul: Salih Tuğ. – 828.
- Hitti, P.K. (1980). *İslam Tarihi*. C. II. – İstanbul: Salih Tuğ. – 630.
- Hizli, M. (2008). Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler. *T.C. Uludağ üniversitesi ilâhiyat fakültesi dergisi*, 17(1), 25–46.
- Zeydan, C. (1329). *Medeniyet-i İslamiyye Tarihi*. – İstanbul: Zeki Megamiz. – 396.
- Байпаков, К.М., & Акылбек, С.Ш. (2012). Второе Сауранское медресе. *Известия Национальной Академии наук Республики Казахстан. Серия общественных и гуманитарных наук*, 3(283), 84–93.
- Бекиш, Е.Т., Мухаметшин, А.Г., Сардарова, Э.А., & Оразбаков, А.Ж. (2021). Просветительское движение в Казахстане и татарская интеллигенция. *Журнал Мир науки. Серия Педагогика и психология*, 3(9), 1–12. Available at: <https://mir-nauki.com/PDF/29PDMN321.pdf>
- Бобровников, Н.А. (1913). Русско-туземские училища, мектебы и медресе средней Азии: путевые заметки. – Спб.: Сенатская типография. – 100.
- Дербісәлі, Ә. (2009). Қазақстан мешіттері мен медреселері. Рухани шамшырақтар (IX-XX), – Алматы: Аруна. – 496.
- Жетпісбаев, М. (2022). Ахундар мұрасына адалдық. URL: <https://egemen.kz/article/324411-akhundar-murasyna-adaldyq?ysclid=mawim79uq9890889208> (қаралған уақыты: 31.01.2024.)
- Затов, К.А., & Мажиев, Г. (2022). Религиозное образование в Казахстане: Перспективы и тенденции. Теология и богословие: сотрудничество для сохранения и укрепления российского духовного наследия: материалы международной образовательной конференции, В 2 –х томах. Том 1. – Уфа: Издательство. – 403.
- Исина, А.З., Озганбаева, Б.Е., & Калиев, Д.О. (2022). Архитектурно-пространственная организация мусульманских учебных заведений Казахстана в средневековый период. *Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰҰ Хабаршысы. Техникалық ғылымдар және технологиялар сериясы*, 138(1), 44–58. <https://doi.org/10.32523/2616-7263-2022-138-1-44-58>
- Кенемолдин, М. (2022). «Ғалия» медресесінің семейлік шәкірттері. URL: <https://egemen.kz/article/324781-ghaliya-medresesininh-semeylik-shakirtteri?ysclid=mawinjokkr224525500> (қаралған уақыты: 31.01.2024.)
- Корнилова, А., & Папахина В. (2017). Исторические аспекты развития образовательных учреждений. *Журнал ВЕЛЕС*, 1(45), 5–10.
- Медеуов, Т. Ж. (2009). Қазақстанда ең алғашқы мешіт қашан салынды? URL: <https://turkystan.kz/article/52090-azastanda-e-al-ash-y-meshit-ashan-salyndy?ysclid=mawiqctqpf275602965> (қаралған уақыты: 01.02.2024)
- Нуртазина, Н. (2010). Исторический процесс исламизации Казахстана (VIII-XVIII вв.): Автореферат дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 /... – Алматы: Қазақ университеті. – 40.
- Сабитов, Н. (1950). Мектебы и медресе у казахов: (Ист.-пед. очерк) / Нигмет Сабитов ; Акад. наук Казах. ССР. – Алма-Ата: Изд. и тип. Акад. наук Казах. ССР. – 44.
- Хасан, С. (2018). «Ғалияның» түлектері. URL: <https://kazneb.kz/FileStore/dataFiles/06/f8/1590491/content/full.pdf?time=1600146212568&key=6ef29beed938a31b92c065eb55612fbd&isPortal=true> (қаралған уақыты: 31.01.2024.)

References

- Ahmed, Ç. (1983). *İslamda Eğitim öğretim Tarihi* [History of Education in Islam]. – İstanbul: Ali Yardım. – 367. (in Turkish)
- Bajpakov, K.M., & Akylbek, S.Sh. (2012). Vtoroe Sauranskoe medrese [The Second Sauran Madrasah]. *Izvestiya Nacional'noj Akademii nauk Respubliki Kazahstan. Seriya obshchestvennyh i gumanitarnykh nauk*, 3(283), 84–93. (in Russian)
- Bekish, E.T., Muhametshin, A.G., Sardarova, E.A., & Orazbakov, A.Zh. (2021). Prosvetitel'skoe dvizhenie v Kazahstane i tatarskaya intelligentsiya [The Enlightenment Movement in Kazakhstan and the Tatar Intelligentsia]. *Zhurnal Mir nauki. Seriya Pedagogika i psihologiya*, 3(9), 1–12. (in Russian)
- Bobrovnikov, N.A. (1913). Russko-tuzemskie uchilishcha, mekteby i medrese srednej Azii: putevye zametki [Russian-native schools, mektebs and madrasahs of Central Asia: travel notes]. – Spb.: Senatskaya tipografiya. – 100. (in Russian)
- Bozkurt, N. (2013). *Medrese* [Madrasah]. TDV İslam ansiklopedisi. – İstanbul: Kitap. – 323. (in Turkish)
- Çetin, A. (1999). İrfan Ordusunun Temelleri Türklerde Medreseler (Karahanlı, Selçuklu ve Beylikler Devri Medreseleri) [Foundations of the Army of Wisdom Madrasahs in the Turks (Karakhanid, Seljuk and Principality Period Madrasahs)]. *Dini Araştırmalar dergisi*, 2(5), 177–201. (in Turkish)
- Derbisöli, Ә. (2009). Қазақстан мешіттері мен медреселері. Рухани шамшырақтар (IX-XX) [Mosques and madrasahs of Kazakhstan. Spiritual beacons (IX-XX centuries)]. – Алматы: Аруна. – 496. (in Kazakh)
- Hamidullah, M. (1980). *İslam Peygamberi* [Prophet of Islam]. C. II. – İstanbul: Salih Tuğ. – 828. (in Turkish)
- Hasan, S. (2018). «Galiyanyng» tu'lekteri [Graduates of “Galia”] // [Elektrondy resurs] URL: <https://kazneb.kz/FileStore/dataFiles/06/f8/1590491/content/full.pdf?time=1600146212568&key=6ef29beed938a31b92c065eb55612fbd&isPortal=true> (qaralran uaqyty: 31.01.2024.) (in Kazakh)
- Hitti, P.K. (1980). *İslam Tarihi* [Islamic History]. C. II. – İstanbul: Salih Tuğ. – 630. (in Turkish)
- Hizli, M. (2008). Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler [Lessons and Works Taught in Ottoman Madrasahs]. *T.C. Uludağ üniversitesi ilâhiyat fakültesi dergisi*, 17(1), 25–46. (in Turkish)

Isina, A.Z., Ozganbaeva, B.E., & Kaliev, D.O. (2022). Arhitekturno-prostranstvennaya organizaciya musul'manskih uchebnyh zavedenij Kazakhstana v srednevekovyj period [Architectural and spatial organization of Muslim educational institutions of Kazakhstan in the medieval period]. *L.N. Gumilev atyndazy EYU Habarshysy. Tekhnikalық zыlymdar zhөne tekhnologiyalar seriyasy*, 138(1), 44–58. <https://doi.org/10.32523/2616-7263-2022-138-1-44-58> (in Russian)

Kenemoldin, M. (2022). «Faliya» medresesiniң semejlik shөkirtteri [Semey students of the “Galiya” madrasah] // [Elektrondy resurs] URL: <https://egemen.kz/article/324781-ghaliya-medresesinin-semeylik-shakirtteri?ysclid=mawinjokkr224525500> (qaralґan uaqyty: 31.01.2024.) (in Kazakh)

Kornilova, A., & Papahina, V. (2017). Istoricheskie aspekty razvitiya obrazovatel'nyh uchrezhdenij [Historical aspects of the development of educational institutions]. *Zhurnal VELES*, 1(45), 5–10. (in Russian)

Medeuov, T. Zh. (2009). Qazaqstanda eң alғashky meshit kashan salyndy? [When was the first mosque built in Kazakhstan?]. URL: <https://turkystan.kz/article/52090-aza-standa-e-al-ash-y-meshit-ashan-salyndy?ysclid=mawiqctqpf275602965> (qaralґan uaqyty: 01.02.2024) (in Kazakh)

Nurtazina, N. (2010). Istoricheskij process islamizacii Kazakhstana (VIII–HVIII vv.) [The historical process of Islamization of Kazakhstan (VIII–XVIII centuries)]: Avtoreferat dis. ... d-ra ist. nauk: 07.00.02 /... – Almaty: Qazaq universiteti. – 40. (in Russian)

Sabitov, N. (1950). Mekteby i medrese u kazahov: (Ist.-ped. ocherk) [Mektebs and madrasahs among the Kazakhs: (Historical-pedagogical essay)] / Nigmat Sabitov ; Akad. nauk Kazah. SSR. – Alma-Ata: Izd. i tip. Akad. nauk Kazah. SSR. – 44. (in Russian)

Zatov, K.A., & Mazhiev G. (2022). Religioznoe obrazovanie v Kazahstane: Perspektivy i tendencii [Religious Education in Kazakhstan: Prospects and Trends]. *Teologiya i bogoslovie: sotrudnichestvo dlya sohraneniya i ukrepleniya rossijskogo duhovnogo naslediya: materialy mezhdunarodnoj obrazovatel'noj konferencii*, V 2 –h tomah. Tom 1. – Ufa: Izdatel'stvo. – 403. (in Russian)

Zeydan, C. (1329). Medeniyet-i İslamiyye Tarihi [History of Islamic Civilization]. – İstanbul: Zeki Megamiz. – 396. (in Turkish)

Zhetpisbaev, M. (2022). Ahundar murasyna adaldyq [Loyalty to the heritage of the Akhunds]. URL: <https://egemen.kz/article/324411-akhundar-murasyna-adaldyq?ysclid=mawimt9uq9890889208> (qaralґan uaqyty: 31.01.2024.) (in Kazakh)

Авторлар туралы мәлімет:

Шаңбаева Арайлым Нұрдығұлқызы (корреспондент автор) – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультеті дінтану және мәдениеттану кафедрасының PhD докторанты (Алматы, Қазақстан, email: shabaya123@mail.ru).

Қантарбаева Жанна Орынбасарқызы – философия ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультеті дінтану және мәдениеттану кафедрасының доценті м.а. (Алматы, Қазақстан, email: kantarbaevaz@mail.ru).

Бағашаров Құдайберді Сабыржанұлы – PhD, СДУ университеті Гуманитарлық ғылымдар кафедрасының қауымдастырылған профессоры (Қаскелең, Қазақстан, email: kudaiberdi1981@gmail.com).

Махони Джон – Канзас мемлекеттік университеті философия кафедрасының профессоры (Манхеттен, АҚШ, e-mail: jmahoney@ksu.edu).

Information about authors:

Shanbayeva, Araylim Nurdygulqyzy (corresponding author) – PhD student of the Department of Religious Studies and Cultural Studies of the Faculty of Philosophy and Political Sciences, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, email: shabaya123@mail.ru).

Kantarbaeva, Zhanna Orinbasarqyzy – Candidate of Philosophical Sciences, Acting Associate Professor of the Department of Religious and Cultural Studies of the Faculty of Philosophy and Political Sciences, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, email: kantarbaevaz@mail.ru).

Bagasharov, Kudaiberdi Sabyrzhonovich – PhD, Associate Professor at the Department of Humanities of SDU University (Kaskelen, Kazakhstan, email: kudaiberdi1981@gmail.com).

Mahoney, John – Professor of the Department of Philosophy of Kansas State University (Manhattan, USA, e-mail: jmahoney@ksu.edu).

Сведения об авторах:

Шаңбаева Арайлым Нұрдығұлқызы (автор-корреспондент) – PhD-докторант кафедрi религиоведения и культурологии факультета философии и политологии Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, email: shabaya123@mail.ru).

Қантарбаева Жанна Орынбасарқызы – кандидат философских наук, и.о. доцента кафедрi религиоведения и культурологии факультета философии и политологии Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, email: kantarbaevaz@mail.ru).

Бағашаров Құдайберді Сабыржанұлы – PhD, ассоциированный профессор кафедрi гуманитарных наук университет СДУ (Каскелен, Казахстан, email: kudaiberdi1981@gmail.com).

Махони Джон – профессор кафедрi философии Канзасского государственного университета (Манхэттен, США, e-mail: jmahoney@ksu.edu).

4 қараша 2024 жылы тіркелді
15 маусым 2025 жылы қабылданды